

Μικρή σπουδή στο Μανιφέστο (Μέρος 1ο)

Του Σταύρου Παναγιωτίδη

Κάθε συζήτηση για το Κομμουνιστικό Μανιφέστο ξεκινάει, αναγκαστικά, έχοντας να ορίσει το τι είναι αυτό το κείμενο, ως τι πρέπει να το αντιμετωπίσουμε. Είναι μια πολιτική προσούρα; Μια θεωρητική ανάλυση; Ένα ιστορικό ντοκουμέντο; Ένα Ευαγγέλιο των απανταχού αριστερών; Είναι ένα κλειδί που ανοίγει όλες τις πόρτες ή αν το επιχειρήσουμε θα χαλάσουμε και το κλειδί και τις κλειδαριές;

Για να ξεκινάμε σωστά και να μην τσαλαβουτάμε σε ερωτήσεις χωρίς σειρά, πρέπει να τοποθετούμε τα πράγματα μέσα στο ιστορικό τους πλαίσιο. Το Μανιφέστο, λοιπόν, είναι, πρωτίστως, αυτό που λέει το όνομά του: Ένα προπαγανδιστικό κείμενο, γραμμένο το 1848 από τον Μαρξ και τον Ένγκελς (κάποιες αναλύσεις επιμένουν πως το κείμενο φέρει την επεξεργασία και τη γραφή του πρώτου και απλώς την συναίνεση του δεύτερου) για λογαριασμό μιας μικρής οργάνωσης, της Ένωσης των Κομμουνιστών. Το προηγούμενο όνομα της οργάνωσης, ενδεικτικό μικρότερου ριζοσπαστισμού, ήταν Ένωση των Δικαίων και το νέο της σύνθημα (που αντικατέστησε το «Όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια») ήταν το «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!».

Χαρακτηρίζουμε το κείμενο προπαγανδιστικό, γιατί ως σκοπό του είχε να διατρανώσει με τρόπο έντονο -ως και πολεμικό- τις θέσεις της Ένωσης, πράγμα που αφήνει το αποτύπωμά του και σε πολλές διατυπώσεις που έχουν έτσι έναν συναισθηματικό χαρακτήρα, όπως το περίφημο «Ας τρέμουν οι κυρίαρχες τάξεις μπροστά σε μια κομμουνιστική επανάσταση. Οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν σ' αυτήν τίποτε άλλο, εκτός από τις αλυσίδες τους. Έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο ολόκληρο».1 Είναι, δηλαδή, ένα κείμενο με πρώτιστο σκοπό να προκαλέσει την πολιτική κινητοποίηση. Επίσης, είναι ένα κείμενο βιαστικό, γραμμένο υπό πίεση, γιατί οι δύο συγγραφείς του το είχαν καθυστερήσει και οι ιθύνοντες της Ένωσης τους είχαν προειδοποιήσει πως θα το ανέθεταν αλλού. Ακόμη, είναι ένα κείμενο ιστορικό, γιατί αποτυπώνει την αρχή της συστηματοποιημένης μαρξικής σκεψης, τα πρώτα γερά βήματα του ιστορικού υλισμού, αλλά κυρίως γιατί μας δείχνει τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής του και άρα τον τρόπο που αυτές επηρέασαν το σοσιαλιστικό κίνημα και τη σκέψη του Μαρξ και του Ένγκελς. Άρα, είναι και ένα κείμενο όχι απόλυτο, αλλά ιστορικά σχετικό, με την έννοια πως γράφεται σε σχέση με την εποχή στην οποία είναι ενταγμένο, άρα και με τις ανάγκες και τα ερωτήματα που αυτή έθετε στους πολιτικούς επαναστάτες και στους θεωρητικούς αναλυτές. Και αυτό μας πάει στο ότι είναι ένα κείμενο πολιτικό, γιατί παρουσιάζει την τακτική που πρέπει να ακολουθήσουν οι κομμουνιστές στις διάφορες χώρες απέναντι στην αστική τάξη και στα παλιά φεουδαρχικά καθεστώτα, αλλά και τις απαραίτητες πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες τους. Και τέλος, είναι ένα κείμενο θεωρητικό, γιατί εκθέτει μία θεωρία για την εξέλιξη της ιστορίας και για τις δυνάμεις που την καθορίζουν, αλλά και για επιμέρους ζητήματα, όπως το εθνικό φαινόμενο.

Η Θεωρία του Μαρξ: αναστοχασμός και αντιδογματισμός

Ας επιμείνουμε για λίγο σε αυτό το τελευταίο. Η θεωρία είναι χρήσιμη στην καθημερινότητά μας όταν μπορούμε να την εντάξουμε μέσα σε αυτήν. Δηλαδή, όταν μπορούμε να την χρησιμοποιήσουμε ως εργαλείο για να ερμηνεύσουμε τον κόσμο ή (ειδικά αν είναι

παλαιότερη) για να δημιουργήσουμε και νέα τέτοια εργαλεία. Το αντίθετο της θεωρίας είναι το δόγμα, δηλαδή μία ιδέα, μια πίστη που αρχίζει και τελειώνει στον εαυτό της, όπως η ιδέα του Θεού, που για αυτό ακριβώς δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση. Όμως, το Μανιφέστο δεν είναι η Βίβλος, ακριβώς επειδή ο μαρξισμός και ο Μαρξ αμφισβητούνται. Από ποιον; Μα από τον ίδιο τον Μαρξ, πρώτα από όλα! Στον Πρόλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του Μανιφέστου, το 1872, οι δύο συγγραφείς λένε πως αν είχαν την εμπειρία των επαναστάσεων του 1848 και της Παρισινής Κομμούνας του 1871, θα είχαν γράψει κάποια πράγματα διαφορετικά:

«Η πρακτική εφαρμογή αυτών των αρχών, εξηγεί το ίδιο το "Μανιφέστο", θα εξαρτηθεί παντού και πάντα από τις υπάρχουσες ιστορικές συνθήκες και γι' αυτό δεν αποδίδεται καθόλου ιδιαίτερη σημασία στα επαναστατικά μέτρα, που προτείνονται το τέλος του ΙΙ μέρους. Αυτό το μέρος θα το παρουσιάζαμε σήμερα από πολλές απόψεις διαφορετικά. Μπρος στην τεράστια ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας στα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια και στην κομματική οργάνωση της εργατικής τάξης που προοδεύει μαζί της, μπρος στην πρακτική πείρα, πρώτα της επανάστασης του Φλεβάρη, και πολύ περισσότερο ακόμα της Κομμούνας του Παρισιού, όπου για πρώτη φορά το προλεταριάτο κράτησε την πολιτική εξουσία δύο ολόκληρους μήνες, το πρόγραμμα αυτό πάλιωσε σε μερικά σημεία. Η Κομμούνα, ιδίως, απέδειξε ότι δεν μπορεί "η εργατική τάξη να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς"».

Όμως, παρότι ολόκληρες φράσεις από το Μανιφέστο είχαν πλέον διαψευστεί, οι συγγραφείς δεν άλλαξαν το κείμενο στη δεύτερη του έκδοση, γιατί, όπως έγραψαν, αποτελούσε

«ένα ιστορικό ντοκουμέντο που δεν έχουμε πια το δικαίωμα να το αλλάξουμε. Μπορεί μια μεταγενέστερη έκδοση να βγει συνοδευμένη από μια εισαγωγή, που θα γεφυρώσει την απόσταση από το 1847 ως τα σήμερα. Τούτη η ανατύπωση μας ήρθε τόσο αναπάντεχα, που δεν μας δίνει τον καιρό για μια τέτοια δουλειά».2

Άρα, κρατούσε ο Μαρξ πάντα αυτήν την στάση; Και πάλι όχι! Για παράδειγμα, όπως έχει επισημανθεί από μελετητές, ανάμεσα στον Πρόλογο της γερμανικής έκδοσης του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου3 και τον αντίστοιχο της γαλλικής λίγο αργότερα, υπάρχουν διαφορετικές θέσεις, αναφορικά με το αν υπάρχει δυνατότητα μετάβασης μιας χώρας απευθείας από τη φεουδαρχία στον σοσιαλισμό. Ο Μαρξ, λοιπόν, είναι ένας θεός ασεβής. Ένας θεός που ασεβεί απέναντι στον εαυτό του, ακριβώς επειδή επανεξετάζει το έργο του και το αλλάζει. Και ευτυχώς, ως τέτοιον πρέπει να τον αντιμετωπίσουμε. Ο Μαρξ έχει αντιφάσεις, ακριβώς επειδή δεν είναι θρησκεία, αλλά επιστήμη. Και με μαρξικά κριτήρια θα πρέπει να εξετάσουμε αυτές τις αντιφάσεις, χωρίς να μας τρομάζουν. Αντιδογματικά.

Κι ας σημειώσουμε εδώ δύο φράσεις. Μία του Κορνήλιου Καστοριάδη:

«το μεθοδολογικό "λάθος" -ασυγχώρητο- των μαρξιστών, παλιά ήταν που ανύψωναν σε αιώνια χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, τα χαρακτηριστικά μιας φάσης της ανάπτυξής του. Το μεθοδολογικό "λάθος" -ασυγχώρητο- των σημερινών μαρξιστών είναι που ζητούν την αλήθεια για τον κόσμο που τους περιβάλλει, μέσα σε βιβλία γραμμένα πριν από εκατό χρόνια».4

Και μία του ίδιου του Μαρξ, από την 18η Μπρυμαίρ:

«Η κοινωνική επανάσταση του 19ου αιώνα δεν μπορεί να αντλήσει την ποιήσή της από το παρελθόν, μα μόνο από το μέλλον. [...] Για να φτάσει στο δικό της περιεχόμενο η επανάσταση του 19ου αιώνα, πρέπει να αφήσει τους πεθαμένους να θάψουν τους νεκρούς τους».5

Οι δυο τους, αμφότεροι διανοούμενοι και ιστορία γνωρίζοντες, δεν υποτιμούν με τις φράσεις αυτές τη σημασία του παρελθόντος. Τονίζουν όμως την ανάγκη να μην προσδένεται το παρόν στο παρελθόν και στα δόγματα. Για αυτό, άλλωστε, είχε φτάσει και ο ίδιος ο Μαρξ να πει, όταν αντιμετώπισε μια ομάδα μαθητών του που είχαν αρχίσει να μετατρέπουν την ανάλυσή του σε δόγμα πως «Το μόνο που ξέρω, είναι πως εγώ δεν είμαι μαρξιστής». Ή, όπως θα το έλεγε αργότερα και ο Λένιν:

«Αν όμως αποφύγουμε να κάνουμε ό,τι είναι σκόπιμο κι αναγκαίο θα καταλήξουμε να γίνουμε όμοιοι με τους Ινδούς στυλίτες ασκητές. Δεν θα 'πρεπε να σαλέψουμε καθόλου, για να μην πέσουμε απ' την ψηλή κολώνα των δογμάτων μας».6

Ο Μαρξ, λοιπόν, είναι ταυτόχρονα πολιτικός επαναστάτης και φιλόσοφος. Στοιχεία αλληλένδετα, αλλά όχι ταυτισμένα. Γιατί ο Μαρξ δεν βγάζει από την φιλοσοφική του ανάλυση απλώς τα πορίσματα που βολεύουν τις άμεσες πολιτικές ανάγκες του κινήματος, αλλά τοποθετεί τις πολιτικές του επιθυμίες (την επανάσταση και την απελευθέρωση της εργατικής τάξης) στο επίκεντρο της φιλοσοφικής του ανάλυσης, πράγμα πολύ διαφορετικό. Για αυτό και αλλάζει τις αναλύσεις του όταν βλέπει πως και ο κόσμος γύρω του αλλάζει και άρα μαζί του και η προοπτική της επανάστασης. Έρχεται, έτσι, ένα νέο ερώτημα: μπορούμε να χωρίσουμε τον Μαρξ και το έργο του σε περιόδους; Και ποιους σταθμούς θα έχει αυτή η περιοδολόγηση; Θα είναι με βάση την ηλικία του, με βάση τη φάση του επαναστατικού κινήματος, με βάση κάποιο χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του; Και ποιο είναι αυτό; Ο Λουί Αλτουσέρ και οι μαθητές του πρότειναν μια διάκριση ανάμεσα στον νεαρό Μαρξ (ας πούμε, του Μανιφέστου) και τον ώριμο (συμβατικά, του Κεφαλαίου). Κριτήριο τους είναι, μεταξύ άλλων, η μηχανική βεβαιότητα του Μαρξ για μια συγκεκριμένη και αναπόφευκτη εξέλιξη της ιστορίας (αυτό που λέμε «νομοτέλεια»), που ο Αλτουσέρ θεωρεί πως βρίσκεται στη σκέψη του πρώιμου Μαρξ, αλλά απουσιάζει από τον ώριμο. Εδώ η σχετική φιλολογία είναι μεγάλη και θα πούμε μόνο πως υπάρχει και η αντίπαλη άποψη που βλέπει περισσότερο ενιαίο το έργο του Μαρξ και κατηγορεί τη σχολή Αλτουσέρ πως παραλλάσσει τις θέσεις του νεαρού Μαρξ, εμφανίζοντάς μέσα στο έργο του δογματισμό και νομοτελειακότητα χωρίς να υπάρχουν.

Η πάλη των τάξεων μπαίνει στην Ιστορία

Στο Μανιφέστο παρουσιάζεται μία θεωρία για τις τάξεις και το ρόλο τους στην ιστορία. Ο ίδιος ο Μαρξ δηλώνει πως δεν είναι αυτός που ανακάλυψε τις τάξεις, ούτε και την μεταξύ τους πάλη, αλλά πως είδε την πάλη των τάξεων ως κεντρικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης.7 Υποστηρίζει πως σε κάθε κοινωνική μετάβαση μια κοινωνική τάξη γινόταν κυρίαρχη και άλλαζε τον συσχετισμό δύναμης και το κοινωνικό καθεστώς υπέρ της. Για την δική του εποχή, ως αναδυόμενη κυρίαρχη δύναμη βλέπει την εργατική τάξη, το προλεταριάτο, που με την επανάστασή του θα απελευθερωθεί, απελευθερώνοντας μαζί του και όλη την κοινωνία (δηλαδή τις υπόλοιπες εκμεταλλευόμενες τάξεις), αφού για να καταργήσει την εκμετάλλευση που υφίσταται το ίδιο, θα πρέπει να καταργήσει εν τέλει και

τις ίδιες τις τάξεις και την ταξική εκμεταλλευτική συγκρότηση των κοινωνιών. Και έτσι, για τον Μαρξ, ο κόσμος θα μπει από το στάδιο της προϊστορίας του σε αυτό της ιστορίας του.

Κάθε ιστορικό στάδιο χαρακτηρίζεται από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Έτσι, στο Μανιφέστο υπάρχει και μια θεωρία για τους ιστορικούς τρόπους παραγωγής. Ο Μαρξ κάνει μία χονδρική κατάταξη και παρουσιάζει το πέρασμα των ανθρώπινων κοινωνιών από το δουλοκτητικό σύστημα, στη φεουδαρχία, στον καπιταλισμό και προοπτικά στον σοσιαλισμό. Τα κριτήρια για τον ορισμό κάθε σταδίου είναι το ποιος κατέχει κάθε φορά τα μέσα παραγωγής, πως τα χρησιμοποιεί, αλλά και το ποια είναι αυτά τα μέσα. Πριν από τον καπιταλισμό εντοπίζει και έναν τύπο παραγωγής, σε χώρες της Ασίας, χωρίς ατομική, αλλά με συλλογική, ιδιοκτησία και νομή των μέσων παραγωγής και με οργάνωση των εργαζόμενων σε τοπικές κοινότητες. Αυτόν τον τρόπο παραγωγής, χωρίς να τον μελετήσει τόσο ενδελεχώς όσο τους δυτικοευρωπαϊκούς, τον ονομάζει «Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής».⁸

Τα κυρίαρχα στοιχεία κάθε τρόπου παραγωγής είναι οι παραγωγικές δυνάμεις και οι παραγωγικές σχέσεις. Στις παραγωγικές δυνάμεις εντάσσονται όλα τα στοιχεία που συμμετέχουν στην παραγωγή, από τις πρώτες ύλες και την τεχνολογία μέχρι την ίδια την εργατική δύναμη. Οι παραγωγικές σχέσεις είναι οι σχέσεις μεταξύ των διάφορων φορέων της παραγωγικής διαδικασίας, πχ φεουδάρχη-αγρότη, αστού-προλετάριου. Διαβάζοντας τις γραμμές του Μανιφέστου, μας δημιουργείται μια εντύπωση πως η μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο γίνεται μηχανιστικά, απλώς επειδή οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται πια τόσο πολύ που ο τρέχων τρόπος παραγωγής εμποδίζει την περαιτέρω ανάπτυξή τους, τις στενεύει, και από αυτήν την ανάγκη προκύπτουν αυτομάτως οι επαναστάσεις που οδηγούν σε έναν άλλο τρόπο παραγωγής. Ένα σχήμα, όπου οι παραγωγικές δυνάμεις μοιάζουν σαν έναν φυτό, του οποίου οι ρίζες μεγαλώνουν πολύ και επειδή δεν μπορούν πια να μεγαλώσουν και να αναπτυχθούν υγιώς μέσα στη γλάστρα -τις παραγωγικές σχέσεις- σπάει τη γλάστρα και μεταφυτεύεται σε μια άλλη, πιο ευρύχωρη.

Όμως, στο παράδειγμα που φέραμε, κάτι λείπει. Υπάρχει ένα χέρι που ποτίζει το φυτό για να μεγαλώσει. Και μετά το παίρνει από την παλιά σπασμένη γλάστρα και το μεταφυτεύει σε μια καινούρια που έχει κατασκευάσει. Όμως, μέσα στην αναλογία που παρουσιάσαμε, σε τι αντιστοιχεί αυτό το χέρι; Στην ταξική πάλη. Το φυτό (παραγωγικές δυνάμεις) μεγαλώνει μέσα σε μια δοσμένη γλάστρα (σχέσεις παραγωγής) επειδή ποτίζεται με νερό (εργασία) από ένα χέρι (ταξικός συσχετισμός δύναμης). Δηλαδή, ο ταξικός συσχετισμός δύναμης είναι αυτός που καθορίζει το πόση ένταση εργασία θα προσφερθεί (8ωρη ή 12ωρη; Με μεγάλη ένταση και παραγωγικότητα ή με μικρότερη;),⁹ άρα πόσο θα αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις. Πάμε τώρα πίσω στο παράδειγμα. Αν το φυτό πάρει πολύ νερό αλλά παραμένει σε μια στενή γλάστρα, τότε δεν θα αναπτυχθεί, αλλά θα σαπίσει. Άρα, η γλάστρα καθορίζει το πόσο θα μεγαλώσει το φυτό. Αντιστοίχως, λοιπόν, οι παραγωγικές σχέσεις καθορίζουν το πόσο θα μεγαλώσουν οι παραγωγικές δυνάμεις (γιατί διαφορετικές παραγωγικές σχέσεις επιτρέπουν διαφορετικούς βαθμούς εκμετάλλευσης των ίδιων παραγωγικών δυνάμεων, πχ η αγροτική καλλιέργεια και η εκμετάλλευση των ορυκτών πόρων επί καπιταλισμού είναι πολύ μεγαλύτερες από ό,τι επί φεουδαρχίας, λόγω των αναγκών του εμπορίου) και όχι το αντίστροφο, όπως ακριβώς η γλάστρα είναι που καθορίζει το πόσο θα μεγαλώσει το φυτό. Τόσο όμως η προσφορά του νερού, όσο και η κατασκευή μιας μεγαλύτερης γλάστρας και η μεταφορά σε αυτήν είναι έργα του χεριού. Δηλαδή, και η προσφερόμενη εργασία και οι παραγωγικές σχέσεις καθορίζονται από τον ταξικό συσχετισμό δύναμης, αυτός είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας. Και επειδή ο ταξικός συσχετισμός δύναμης είναι αποτέλεσμα της

πάλης των τάξεων, αυτό που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει τα πάντα είναι η ίδια η ταξική πάλη.

Με αυτό το παράδειγμα, μόλις σκιαγραφήσαμε μια βασική απάντηση σε ένα από τα μεγαλύτερα ερωτήματα του εφαρμοσμένου μαρξισμού. Και τον λέμε έτσι, διότι το ερώτημα αυτό διατυπώθηκε και απαντήθηκε στρεβλά, κυρίως μέσα στην εφαρμογή ενός κάποιου μαρξισμού μέσα σε ένα κρατικό πλαίσιο, αυτό της Σοβιετικής Ένωσης. Το ερώτημα είναι, όπως είδαμε, αν είναι οι παραγωγικές δυνάμεις που καθορίζουν την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων ή το αντίστροφο. Η απάντηση που δόθηκε στο κράτος της ΕΣΣΔ –μέσα από την σταλινική κατανόηση, κωδικοποίηση και χρήση του μαρξισμού, αυτό που λέμε «ορθόδοξο μαρξισμό»- είναι πως η προτεραιότητα ανήκει στις παραγωγικές δυνάμεις. Το επακόλουθο αποτέλεσμα είναι ότι στο ερώτημα αν η κοινωνική εξέλιξη είναι αντικειμενική και εκ των προτέρων προσδιορισμένη (νομοτελειακή) από σιδερένιους ιστορικούς νόμους ή είναι ανοιχτή και η εξέλιξή της αβέβαιη, η απάντηση που δίνεται είναι η πρώτη. Γιατί αφού η κοινωνική εξέλιξη εξαρτάται πρωτίστως από τη μεγέθυνση των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία είναι απολύτως αντικειμενική, μετρήσιμη και υλοποιείται σίγουρα, εξίσου αντικειμενική και προκαθορισμένη θα είναι και η κοινωνική εξέλιξη. Και μάλιστα, σε προκαθορισμένα στάδια, με πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όσο συγκεκριμένα είναι και τα χαρακτηριστικά του κάθε επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτή είναι η βάση της σταλινικής αντίληψης του μαρξισμού, του «οικονομισμού». Δηλαδή, ο οικονομισμός είναι η πεποίθηση πως η ιστορία εξελίσσεται νομοτελειακά, σε προδιαμορφωμένα στάδια, όσο και όπως αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις. Είναι το μαρξιστικό δόγμα που μιλώντας στο όνομα της ταξικής πάλης, την πετάει στα σκουπίδια και την αντικαθιστά, ως κινητήριο δύναμη της ιστορίας, με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και έτσι, επειδή το κράτος της ΕΣΣΔ εκλαμβάνονταν ως το πλαίσιο που προστατεύει και αναπτύσσει εντός του τις παραγωγικές δυνάμεις προς όφελος του λαού, το καθήκον των κομμουνιστών επί γης ήταν βασικά το να υποστηρίξουν ως δορυφόροι την ΕΣΣΔ, άρα και την ηγεσία της, δηλαδή το να υποταχτούν σε αυτή. Όπως καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ο οικονομισμός είναι η ενστάλαξη του αυταρχισμού στην κομμουνιστική ιδεολογία, αλλά και της ίδια της αστικής ιδεολογίας στον μαρξισμό, αφού εξοβελίζει τον ρόλο της ταξικής πάλης και την αντικαθιστά από την, υπό την στενή έννοια, οικονομία και παραγωγή. Αν, λοιπόν, πίσω από όλα υπάρχει απλώς η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τότε η εξουσία που ελέγχει τις παραγωγικές δυνάμεις και ταυτόχρονα κατέχει τη «θεωρία» που λέει το πώς θα τις αναπτύξει προς όφελος του λαού, τότε αυτή η εξουσία δικαιούται να κάνει τα πάντα. Ακόμη και να εξοντώσει τον λαό προς το ίδιο του το όφελος.

Ήταν ο Μαρξ αστρολόγος;

Ας επιστρέψουμε, για λίγο, στο ερώτημα περί της νομοτέλειας. Καταλαβαίνει ο Μαρξ την ιστορία του κόσμου ως διαδοχή προκαθορισμένων σταδίων; Πιστεύει πως μπορείς να προβλέψεις το μέλλον, διαβάζοντας τα άστρα του παρελθόντος; Είπαμε πως με βάση την ανάλυση του Αλτουσέρ και των μαθητών του, ο Μαρξ στα πρώτα του γραπτά έχει τέτοια στοιχεία νομοτέλειας και έμφασης στις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά στην πορεία αυτό αλλάζει. Όμως, τέτοια στοιχεία εντοπίζουν ακόμη και στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου (στη φάση του «ώριμου» Μαρξ, όπως λένε), όταν αυτός γράφει την περίφημη φράση «η χώρα που είναι περισσότερο αναπτυγμένη βιομηχανικά δείχνει, στην λιγότερο αναπτυγμένη, την εικόνα του ίδιου της του μέλλοντος». Άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν πως εδώ ο Μαρξ δεν φτιάχνει μια γενική Θεωρία των Σταδίων, όπου κάθε χώρα αναπτύσσεται με ακριβώς τον

ίδιο τρόπο, αλλά αναφέρεται μόνο στις καπιταλιστικές χώρες και στο πως εξελίσσεται με τον ίδιο τρόπο η ανάπτυξή τους. Άρα, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο, για παράδειγμα, να περάσει μια χώρα απευθείας από τη φεουδαρχία στον σοσιαλισμό, παρακάμπτοντας τον καπιταλισμό. Και είναι αλήθεια πως στα τελευταία γραπτά του Μαρξ υπάρχει ένας έντονος τέτοιος προβληματισμός σε σχέση με το ενδεχόμενο η ρώσικη κοινωνία να κάνει μια αντίστοιχη μετάβαση, βασισμένη στο πρότυπο των αγροτικών κομμούνων (κοινοτήτων συλλογικής καλλιέργειας της γης) που υπήρχαν στη χώρα. Από όλη αυτή την προβληματική αναδεικνύεται και το ζήτημα του «ευρωκεντρισμού» που πολλοί χρέωνουν στον Μαρξ, δηλαδή του ότι τα αναλυτικά του σχήματα βασίζονται πάνω στη μελέτη μόνο της Ευρώπης -και συγκεκριμένα της δυτικής- και άρα είναι ελλιπή, γιατί δεν συνυπολογίζουν την πραγματικότητα άλλων πολιτισμών. Αντιθέτως, ορισμένοι υποστηρίζουν πως είναι ο Μαρξ που άνοιξε στην Ευρώπη τη συζήτηση για χώρες όπως η Ινδία και θυμίζουν τις μελέτες του για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Όμως, άλλοι θεωρούν αυτήν ακριβώς τη θεωρία ως υπερβολικά γενική και ακατέργαστη, άρα ως απόδειξη του ότι ο Μαρξ ήταν τελικά ευρωκεντρικός και είχε μικρή γνώση για τα τεκταινόμενα εκτός της γηραιάς ηπείρου. Εν τέλει, αυτό που σίγουρα μπορούμε να πούμε και πρέπει να κρατήσουμε είναι πως ο Μαρξ ως το τέλος διερευνούσε το αν μπορεί να μην υπάρχει αναγκαστικά συγκεκριμένη διαδοχή ιστορικών σταδίων, άρα νομοτέλεια. Και ότι, τόσο ο ίδιος όσο και ο Ένγκελς, ήταν εξαιρετικά εχθρικοί προς κάθε προσπάθεια μετατροπής της θεωρίας τους σε μια μανιέρα, έναν τυφλοσούρη που θα ερμήνευε τα πάντα με τρόπο γραμμικό. Παραθέτουμε δύο φράσεις, για του λόγου το αληθές, σημειώνοντας πως γράφτηκαν αμφότερες προς το τέλος της ζωής των δύο επαναστατών και στοχαστών:

Ο Μαρξ, το 1877, σε μια επιστολή όπου σχολίαζε την ερμηνεία του έργου του από τον Τσερνισέφσκι, Ρώσο επαναστάτη, στέλεχος των ναρόντικων, έλεγε:

«Αλλά αυτό δεν αρκεί για τον κριτικό μου. Νιώθει υποχρεωμένος να μεταμορφώσει το ιστορικό μου σχέδιασμα για τη γένεση του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη σε μια ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της γενικής πορείας που επιβάλλει το πεπρωμένο κάθε λαού -όποιες και αν είναι οι ιστορικές συνθήκες στις οποίες βρίσκεται- ώστε να μπορέσει να φτάσει τελικά στην οικονομική μορφή που εξασφαλίζει, μαζί με τη μεγαλύτερη αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας, την πλέον ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου. Αλλά ας με συγχωρήσει. Με τιμά και με κάνει να νιώθω μεγάλη ντροπή».¹⁰

Ο Ένγκελς, το 1890, σε ένα γράμμα προς τον Γιόζεφ Μπλοχ, αναφέρει:

«Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη για την ιστορία, ο καθοριστικός παράγοντας σ' αυτήν είναι, σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ είπαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν τώρα κάποιος βασανίζει την πρόταση αυτή προσπαθώντας να συνάγει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μόνος καθοριστικός, την μεταβάλλει σε μια φράση κενή, αφηρημένη, παράλογη. Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία της υπερδομής (σ.σ. εννοεί το εποικοδόμημα), οι πολιτικές μορφές της πάλης των τάξεων και τα αποτελέσματά της, τα Συντάγματα που διαμορφώνονται όταν κερδηθεί η μάχη από την νικηφόρα κοινωνική τάξη, τα νομικά μορφώματα, ακόμα και οι αντανάκλασεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στα μυαλά εκείνων που συμμετέχουν, πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες και θρησκευτικές αντιλήψεις, και η κατοπινή τους ανάπτυξη σε δογματικά συστήματα, ασκούν επίσης την επίδρασή τους κατά τη διάρκεια των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις καθορίζουν τη μορφή τους».¹¹

Στην ίδια επιστολή, ο Ένγκελς θα υποστηρίξει πως «Για το γεγονός ότι η νεολαία κάποτε δίνει στην οικονομική πλευρά μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ότι της αναλογεί, φταίμε εν μέρει εμείς οι ίδιοι, ο Μαρξ κι εγώ. Απέναντι στους αντιπάλους μας, ήμασταν υποχρεωμένοι να τονίζουμε τη βασική αρχή που την αρνιόνταν κι έτσι δεν υπήρχε πάντα ο χρόνος, ο τόπος και η ευκαιρία να δώσουμε τη θέση που ταιριάζει και στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση. Μόλις όμως το ζήτημα έφτανε στην περιγραφή μιας ιστορικής περιόδου, δηλ. στην πραχτική εφαρμογή, άλλαζαν τα πράγματα και δεν χωρούσε πια καμιά παρεξήγηση. Δυστυχώς όμως συμβαίνει πολύ συχνά να πιστεύει κανείς ότι έχει καταλάβει τέλεια μια νέα θεωρία και ότι μπορεί να τη χειρίζεται αμέσως, μόλις αφομοιώσει, και αυτό όχι πάντα σωστά, τις βασικές θέσεις. Και δε μπορώ να απαλλάξω απ' αυτή τη μομφή πολλούς από τους νεότερους "μαρξιστές". Έτσι έκαναν την εμφάνισή τους και θαυμάσια σκουπίδια κι απ' αυτόν τον τομέα».

Βλέπουμε, λοιπόν, το πόσο εχθρικοί είχαν καταλήξει να είναι οι δύο επαναστάτες απέναντι στην σχηματοποίηση και τη μηχανική αντιμετώπιση του έργου τους. Απέναντι, δηλαδή, στη μετατροπή του σε ένα υπεραπλουστευτικό σχήμα ερμηνείας του παρελθόντος και πρόβλεψης του μέλλοντος, με βάση έναν μόνο παράγοντα, τον οικονομικό, και μάλιστα νοούμενο αποκλειστικά ως «παραγωγικές δυνάμεις». Βεβαίως, από την άλλη, δεν κατέληγαν σε έναν χυλό, δεν πρότειναν την ισοτιμία όλων των παραγόντων, αλλά αναγνώριζαν την σε «τελευταία ανάλυση» καθοριστικότητα (όχι όμως αποκλειστική) που έχει η «παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής». Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναγνωρίζουν, λοιπόν, την οικονομία, την παραγωγή, ως τη βάση της κοινωνικής πραγματικότητας και τα υπόλοιπα στοιχεία της (πολιτική, θρησκεία, ιδεολογία) ως το εποικοδόμημα, ως αυτά που χτίζονται από πάνω της και εξαρτώνται από αυτήν. Όχι, όμως, ως μια απλή αντανάκλασή της οικονομίας, αλλά σε μια δυναμική σχέση μαζί της, μπορώντας και να την επηρεάσουν την ίδια. Και την σημασία αυτού την καταλαβαίνουμε καλύτερα, αν σκεφτόμαστε πως για τον Μαρξ ο χαρακτήρας της οικονομίας και της παραγωγή είναι κατά βάση απότοκα της πάλης των τάξεων. Ιδού, λοιπόν, άλλη μια φορά, η βασική κινητήρια δύναμη της ιστορίας: η πάλη μέσα στην παραγωγή και όχι απλώς η παραγωγή η ίδια.

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως για τον Μαρξ, όπως γράφεται στο Μανιφέστο, το καπιταλιστικό κέρδος προκύπτει διά της απόσπασης της υπεραξίας, δηλαδή του απλήρωτου κομματιού της εργασίας του καθενός. Για παράδειγμα, αν στο χρόνο εργασίας μιας ημέρας ο εργαζόμενος παράγει 100 μονάδες προϊόντος και τα χρήματα που παίρνει για μισθό του φτάνουν για να αγοράζει στο εμπόριο τα 40, τότε τα χρήματα που αντιστοιχούν στις 60 μονάδες προϊόντος που δεν μπορεί να αγοράσει είναι η υπεραξία και από αυτό βγαίνει το καπιταλιστικό κέρδος. Τι είναι όμως αυτό που καθορίζει το το ύψος του μισθού; Η τάση των καπιταλιστών είναι, λέει στο Μανιφέστο, να προσφέρουν στον εργαζόμενο έναν μισθό ίσα-ίσα όσο του χρειάζεται για να ανανεώσει την εργατική του δύναμη και να διασφαλίσει πως και τα παιδιά του θα μπορέσουν να έχουν την ίδια ταξική θέση με αυτόν, δηλαδή όσο του χρειάζεται για να φάει και να ντυθεί η οικογένειά του και όχι παραπάνω, ώστε να είναι αναγκασμένος πάντα να εργάζεται. Θα έλεγε κανείς πως αυτή η σύλληψη αφορά την εποχή του Μαρξ και την κατάσταση των εργαζομένων στον 19ο αιώνα. Και πράγματι, έτσι φαίνεται. Αν όμως σε αυτό το «όσο χρειάζεται για να ανανεώσει την εργατική του δύναμη» προσθέσουμε άλλα έξοδα που απαιτούνται σήμερα για να ανανεώσει την οικογενειακή εργατική του δύναμη κάποιος που ανήκει στο επιστημονικό προλεταριάτο, για παράδειγμα τα έξοδα του φροντιστηρίου των παιδιών του, τότε φαίνεται η διαχρονικότητα αυτής της ιδέας. Αυτό, όμως αφορά απλώς την τάση των καπιταλιστών. Δηλαδή, αφορά τους μισθούς που θα έδιναν, αν περνούσε μόνο από το χέρι τους, αν δεν

υπήρχαν εργατικοί αγώνες. Επίσης, ο μισθός καθορίζεται και από την ανάγκη να υπάρχει ένα εισόδημα που θα καταναλωθεί από τους εργαζόμενους για να αγοραστούν τα προϊόντα των καπιταλιστών. Και πάλι, όμως, αυτό μπορεί να μην ισχύει, αν οι καπιταλιστές μιας χώρας μπορούν να πουλάν όλα τα προϊόντα τους στο εξωτερικό. Επομένως, σε κάθε περίπτωση, αυτό που καθορίζει τελικά το μισθό και το ποσοστό της υπεραξίας -δηλαδή το ποσοστό της εργασίας του που δεν θα πληρωθεί ένας εργαζόμενος ώστε να βγει το καπιταλιστικό κέρδος- δεν είναι κάποιο αντικειμενικό και μετρήσιμο μέγεθος, αλλά κάτι εντελώς υποκειμενικό: η ίδια η πάλη των τάξεων και οι αγώνες των εργαζόμενων.

1 Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Νεφέλη, Αθήνα, 2002, σελ. 106.

2 Γράφτηκε από τους Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς για τη γερμανική έκδοση του «Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος», Λειψία 1872 Marx-Engels-Werke, том. 18, σελ. 95-96.

3 Πρόκειται για τον μοναδικό τόμο του Κεφαλαίου που εξέδωσε ο Μαρξ, αφού οι άλλοι δύο τόμοι εκδόθηκαν, υπό την επιμέλεια του Ένγκελς, μετά τον θάνατό του και είναι μια σύνθεση των σημειώσεών που άφησε πίσω του.

4 Κορνήλιος Καστοριάδης, Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 2000, σελ. 116.

5 Καρλ Μαρξ, Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σελ. 19.

6 Κλάρα Τσέτκιν, Ο Λένιν για τη γυναίκα, Μνήμη, Αθήνα, σελ. 37.

7 «Όσο για μένα, δε μου ανήκει η τιμή ούτε ότι εγώ ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, ούτε ότι εγώ ανακάλυψα τη μεταξύ τους πάλη. Πολύ πιο πριν από μένα αστοί ιστορικοί έχουν περιγράψει την ιστορική εξέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι έχουν κάνει την οικονομική ανατομία των τάξεων. Ό,τι το καινούριο έκανα εγώ ήταν να αποδείξω: 1) Ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται απλώς με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής [...] 2) ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι η ίδια αυτή δικτατορία δεν αποτελεί παρά τη μετάβαση στην κατάργηση όλων των τάξεων και σε μια αταξική κοινωνία». Επιστολή του Μαρξ προς τον Βαϊντεμάγερ, το Μάρτη του 1852 (Λένιν, Κράτος και Επανάσταση, Σύγχρονη Εποχή, 2007, Αθήνα, σελ. 42).

8 Για περισσότερα, δείτε εδώ: Γιάννης Μηλιός, «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής», Θέσεις, τεύχος 57, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1996

9 Εδώ ασφαλώς διαδραματίζουν ρόλο και άλλοι παράγοντες, πέρα από, καθεαυτή, την ένταση της εργασίας, όπως οι τεχνολογικές καινοτομίες. Κι αυτές όμως καθορίζονται εν πολλοίς από τον ταξικό συσχετισμό δύναμης, αφού η επιστημονική έρευνα κατευθύνεται προς τις ανάγκες της κυρίαρχης τάξης και της -υπέρ αυτής- έντασης της παραγωγής. Επίσης, ρόλο παίζει το ποσοστό της εργασίας που θα εκμεταλλευτεί ο εργοδότης για να μπορέσει να το επανεπενδύσει στην παραγωγή, επομένως ο μισθός του εργαζόμενου, άρα και πάλι ο ταξικός συσχετισμός δύναμης, δηλαδή το παράγωγο της ταξικής πάλης.

10 Παρατίθεται στο Maurice Godelier, Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία, Gutenberg, Αθήνα, 1988, τ' Α, σελ. 115.

11 Παρατίθεται στο Λουί Αλτουσέρ, Θέσεις, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 135.